

UNIREA RELIGIOASĂ A ROMÂNILOR TRANSILVĂNENI ÎN VIZIUNEA STĂRILOR TRANSILVĂNENE

Conceperea unirii românilor de către cei considerați principalii ei susținători (misionarii iezuiți), respectiv adversari (reprezentanții Stărilor transilvănene), poate servi la înțelegerea complexității fenomenului în sine, a semnificațiilor care i s-au atribuit chiar în momentul realizării unirii. O primă mărturie, sugestivă, datând din anul 1698, provine dintr-o relație castrensă inserată de Andreas Freyberger în propria sa relatare despre unire¹. Aceasta opunea unirea, încă fragilă, “nelegiurii” anterioare, ori chiar “vechiului haos”, pe care stăpânii “eretici” doreau să le perpetueze, fie uzând de amenințări și persecuții împotriva preoților români și a familiilor lor, fie încercând să-i convingă pe aceștia de superioritatea propriei lor oferte. Asigurarea libertății vieții (a mijloacelor de trai) și de conștiință, fără condiția supunerii la “cele patru noduri ale servituții catolice” (punctele florentine), era promisă în virtutea rezoluției imperiale din 14 aprilie, care permisesse, după cum afirmau ei, “să treacă oricine la orice religie dorește”; 10 preoți din districtul Hațeg o făcuseră deja, trecând “nu doar la unirea cu calvinii, dar și sub stăpânirea și tutela lor în cele sfinte, ceea ce ei înșiși numesc dependență și superintendență”. Opțiunea lor, se observa, trăda însă îndepărtarea de gândul unirii, care nu putea fi veritabilă decât în relație cu romano-catolicismul; în rest, o asemenea unire se reducea la sfera socio-economică și juridică, după cum și motivația opoziției “sectanților” era de aceeași natură: teama că, datorită scutirilor acordate, preoții români nu vor mai putea fi încărcăți cu sarcini.

Reprezentarea unirii în viziunea Stărilor poate fi percepută și din alte surse, mai directe, precum rezoluția imperială invocată mai sus (cea din 14 aprilie 1698), referitoare la posibilitatea unirii preoților români cu confesiunile protestante; reflectând dorința de apărare a privilegiilor acestor confesiuni, ea fusese acceptată de împărat la insistențele guvernatorului Gheorghe Bánffy și ale cancelarului Nicolae Bethlen² și a fost reluată și de ordinul imperial din 26 august 1699³. Semnificația cu predilecție politico-statală a unei asemenea uniri, opusă celei teologice promovată de iezuiți și de cardinalul Kollonich⁴, nu a fost

¹ Nilles 1885, vol. I, p. 218-219; Freyberger 1996, p. 52-55. Citatele redată în text sunt preluate din această versiunea românească a lucrării lui Freyberger.

² Freyberger 1996, p. 50-53; Bod 2000, p. 356 (unde este citată scrierea memorialistică a cancelarului Nicolae Bethlen); Nilles 1885, vol. I, p. 195.

³ Hurmuzaki 1885, nr. CCCLVIII, p. 541.

⁴ Suttner 2008, p. 26.

caracteristică însă doar reprezentanților Stărilor, ci și unor preoți și credincioși români, care și-au manifestat această opțiune în cursul anchetelor dietale din anul 1699. Acesta a fost cazul celor 10 preoți din protopopiatul Hațeg, amintiți în relatarea lui Freyberger, dar și al unor preoți și credincioși din mai multe localități ale comitatului Cluj.

Astfel, preoții din Hațeg, de condiție nobiliară, au declarat că “au atârnat până acum de episcopul maghiar din Transilvania, de protopopul din Hațeg și de episcopul român, și că vor să depindă și pe mai departe de aceștia”⁵. Preotul Ștefan din Molosig (comitatul Cluj) știa că “până acum am fost uniți cu preoții unguri calvini și voiesc să rămânem tot așa, deoarece n-am suferit din pricina lor nici o tulburare în legea noastră”, la fel declarând și preotul Simion din Călățele. Preoții din Fildu de Mijloc, Totelec, Lăpu și Cubleșu Român își declară adeziunea la religia moștenită, dar adaugă: “Cu care religie am fost uniți până acum, voim să rămânem așa”. Iar credincioșii din Agârbici își declară voința de a fi “uniți și de acum înainte, unde am fost până acum, deoarece n-am avut nici o tulburare în religia noastră”⁶. În aceste declarații, ideea caracterului formal al dependenței de calvinism, ori a dezinteresului asumat față de problemele dogmatice, se împletea cu cea a unei solidarități ortodoxe mai largi, din care mai făceau parte “muscalii și grecii”⁷, ori a existenței unei jurisdicții pur administrative⁸, toate reflectând însă, în ansamblu, reacții contradictorii și răspunsuri confuze⁹. Devine explicabilă, de aceea, dorința ierarhului Atanasie Anghel de precizare a sensului unirii, solicitată cardinalului Kollonich în scrisoarea din 26 octombrie 1700 (în care era invocat chiar cazul celor 10 preoți din Hațeg) și materializată prin articolul XI al diplomei imperiale din 19 martie 1701¹⁰. Același caz a fost invocat și în plângerea adresată generalului comandant al armatei imperiale din Transilvania, contele Rabutin de Bussy, la 8 iulie 1700, de purtătorii de cuvânt ai confesiunii reformate (Gheorghe Bánffy, guvernator al Principatului, Nicolae Bethlen, cancelar, și Ștefan Naláczi); ei susțineau dreptul preoților români de a se uni cu propria lor confesiune, referindu-se la aceeași rezoluție imperială din anul 1698¹¹.

Investigarea opiniei Stărilor transilvănene cu privire la unirea religioasă evidențiază faptul că aceasta s-a conturat în paralel, sau mai exact, ca reacție la treptata realizare a unirii însăși. Prima luare de poziție oficială a fost exprimată în cadrul ședinței Dietei Principatului din 23 noiembrie 1698, când Stările au hotărât să solicite împăratului să renunțe la punerea pe picior de egalitate a preoților români cu preoții religiilor recepte, chiar dacă s-ar uni cu vreuna dintre

⁵ Dragomir 1963, p. 65.

⁶ *Ibidem*, p. 70-71.

⁷ Miron 1995-1996, p. 166-167.

⁸ Sipos 2002, p. 107.

⁹ Câmpeanu 2006, p. 96-98.

¹⁰ Nilles 1885, vol. I, p. 221, 298-299.

¹¹ *Ibidem*, p. 222-223.

acestea, și mai ales „să nu permită acelei națiuni (valahe) o libertate mai mare decât cea de până acum, spre nedreptățirea, prejudiciul și marea întristare a celor trei națiuni”¹². Dieta a hotărât totodată menținerea impunerii preoților români, chiar a celor care se declaraseră pentru unire, în pofida drepturilor conferite acestora prin rezoluția imperială din același an 1698; decizia a fost confirmată și de următoarea Dietă, întrunită la Sighișoara, în ianuarie 1699, ea nefiind însă pusă în practică de Guberniu¹³.

O nouă exprimare a poziției Stărilor este reflectată în raportul Guberniului adresat împăratului Leopold la 14 iulie 1699, care relevă și semnificațiile majore ale luării de poziție anterioare. Venit în urma primei Diplome leopoldine a unirii (emise la 16 februarie 1699), raportul gubernial încerca să explice motivele depopulării Principatului, dar el dezaproba, de fapt, politica imperială, prin invocarea Diplomei leopoldine din anul 1691. Astfel, pe lângă consecințele războiului și multitudinea sarcinilor transmise de la Cancelaria Aulică, era deplânsă primirea catolicilor în oficiile publice și protejarea “poporului valah”, “fără nici o religie, dar pătruns de superstiție”, “barbar și gata la orice fărădelege”, acțiune care nu ar aduce vreun câștig religiei catolice, ci doar ar răsturna legile transilvănene, ar arunca pe umerii celorlalți sarcinile publice purtate de preoții lor și ar contribui la sporirea ațâțării începute de principii vecini aparținători “sectei grecești”; în concluzie, se observa că acești valahi nu erau “nici catolici, nici cu adevărat uniți, iubitori sau apropiați de catolici”, ci doar doritori de a scăpa de servituți și neascultători față de stăpânii lor tereștri¹⁴.

Cea mai decisă reacție a venit însă din partea Dietei Principatului, chemată, la 8 septembrie 1699, să confirme prima Diplomă a unirii¹⁵. Reluând punctele transmise încă din 29 martie de Status-ul catolic, cu privire la modul de aplicare a dispozițiilor diplomei imperiale¹⁶, instrucțiunea alcătuită de “Stările și ordinele celor trei națiuni” și aprobată “și cu deplinul consens al tuturor catolicilor” urmărea să contracareze Diploma unirii și să creeze condițiile unei noi reglementări a statutului clerului român¹⁷. Prevederile de natură social-economică și juridică (stabilirea numărului maxim de preoți pentru fiecare sat, obligația acestora de a presta dijmă pentru terenurile deținute în folosință și a achita dările obișnuite pentru cele ereditare, excepție făcând doar proprietățile bisericesti) se împletesc aici cu cele confesional-juridice (examinarea candidaților la preoție cu participarea unui preot al confesiunii cu care aceștia doreau să se unească, educarea lor în

¹² Citat *apud* Tóth 2001, p. 29; Păclișanu 2006, p. 108.

¹³ Păclișanu 2006, p. 108-109.

¹⁴ Hurmuzaki 1885, nr. CCCLIV, p. 536-538.

¹⁵ Nilles 1885, vol. I, p. 232-233; vezi și observațiile lui Mathias Bernath, privitoare la caracterul problematic al publicării Diplomei imperiale la această dată (1994, p. 135-136).

¹⁶ Nilles 1885, vol. I, p. 228-229.

¹⁷ Vezi *Resolutio Regii Gubernii Transilvanici*, din 26 septembrie 1699, la Nilles 1885, vol. I, p. 235-238, și aprecierile lui Mathias Bernath (Bernath 1994, p. 137).

școlile aceleiași confesiuni, adaptarea procedurii de judecare a delictelor comise de preoții români la cea specifică respectivei confesiuni), toate reflectând dorința Stărilor de a-și apăra propriile interese, respectiv de a apăra un *statu-quo* confesional amenințat de intervențiile Curții în favoarea catolicismului.

În linii esențiale, aceste principii au ghidat atitudinea Stărilor față de unire și în deceniile următoare¹⁸, pentru că cea de-a doua Diplomă leopoldină, din 19 martie 1701, nu a mai suscitată o controversă similară. Pentru acei ani, avem cunoștință doar despre un protest împotriva unirii, redactat în timpul Dietei din 1701 și în numele acesteia de cancelarul Nicolae Bethlen, dar care pare să vizeze în general presiunea resimțită din partea catolicismului de reformați¹⁹, respectiv despre protestul Guberniului și al Stărilor transilvănene din 15 iunie 1703, exprimat cu prilejul publicării diplomei în Dietă, împotriva adnumerării preoților români între Stările Principatului²⁰. Faptul se explică, foarte probabil, prin necunoașterea conținutului exact al respectivei diplome. Unirea constituia așadar la acea dată, în viziunea Stărilor, o problemă de natură politico-juridică, și totodată o parte din litigiul mai amplu determinat de restaurația catolică. Din această perspectivă, chestiunea integrării membrilor noii confesiuni în rândul confesiunilor deja recepte se afla departe de o soluționare viabilă, fie și numai pentru faptul că singura modalitate acceptată, cea a convertirilor individuale, contravenea principiului unirii comunitare promovat de susținătorii unirii românilor și de românii înșiși.

Respectivul principiu (al convertirilor individuale) nu era de altfel susținut doar de reprezentanții confesiunilor protestante, ci și de Status-ul catolic: instrucțiunea acestuia, din 29 martie 1699, în ultimul ei punct, solicita ierarhului român să-și îndemne preoții să se unească cu adevărat, dacă voiau să se bucure de privilegiile conferite²¹, ceea ce echivala cu respingerea deciziilor de unire comunitară și proclamarea principiului convertirilor individuale²². Aceeași idee apare chiar și la iezuitul Gabriel Kapi, în opinia adresată, la 14 martie 1701, cardinalului Kollonich²³. Până și articolul XI al Diplomei imperiale din 19 martie

¹⁸ Pentru evoluția chestiunii, vezi Dumitran 2007, p. 96-115.

¹⁹ Tóth 2001, p. 43, unde citatul reproduș este similar luării de poziție a Dietei din anul 1698: “[...] să dea Domnul ca această națiune barbară și prolifică să nu se încumete, cu trecerea vremii, să răstoarne celelalte națiuni”.

²⁰ Nilles 1885, vol. II, p. 512.

²¹ “Scribat Dominatio Vestra presbyteris Valachis, oportere eos sincere agere, omnesque, qui insigni hoc Majestatis privilegio frui velint, *vere se debere unire Romano-catholicae religioni* [s. n.; în original: “*igazán uniólja magát az igaz romano-catholica religio-val*”]; nam si quis in fraude deprehendatur, severam Majestatis animadversionem non evitabit.” *Ibidem*, vol. I, p. 229; versiunea latină a originalului redactat în limba maghiară aparține editorului.

²² Suttner 2002, p. 16.

²³ Miron 2004, p. 250. În scrisoarea menționată, Kapi afirma: “Credo praestare habere 100 Valachos vere unitos quam 10.000 fictes et suspectes. Proinde neminem quidem ad Unionem cogendum, sed modus aliquis reperendus, quo nemo poparum gaudere possit privilegiis Caesareis nisi qui nobis

1701 stabilea necesitatea depunerii mărturisirii de credință în fața episcopului și a teologului, afirmând, în plus, imposibilitatea unirii românilor cu vreuna dintre confesiunile protestante, datorită schimbărilor majore sub aspectul dogmei și practicilor religioase pe care ei ar fi trebuit să le accepte²⁴.

Poate fi adus aici în discuție și cazul exemplar al convertirii unor membri ai categoriilor privilegiate, anume cel al boierilor făgărășeni, reflectat în scrisorile căpitanului suprem Boer Simon, din 10 octombrie 1702, respectiv vice-căpitanului Boer Joseph, din 31 octombrie 1702, adresate probabil teologului iezuit Carol Neurauter²⁵. Astfel, căpitanul suprem, subliniindu-și nu fără emfază meritul convertirilor realizate în rândurile boierimii făgărășene, se referă în mod critic și la preoții români din celelalte zone, care “sunt uniți cu vorba, dar nu cu adevărat”, propria acțiune având, în schimb, valoare de exemplu, căci “îi va susține pe preoți și pe toți românii din țară într-o unire”, cu atât mai mult cu cât noii convertiți nu doreau să fie scutiți de dări. Iar vice-căpitanul, după detalierea modului de desfășurare a acțiunii de convertire (celor în cauză li s-au explicat diferențele dogmatice dintre cele două Biserici, constând în trei dintre cele patru puncte florentine, doar *Filioque* lipsind și fiind înlocuit cu mutarea postului de miercurea în ziua de sâmbătă), menționează îndemnul pe care el însuși li-l transmisese, “că dacă vor îmbrățișa cu fapte sincere religia papistașă vor simți totodată și deosebita milă a măriei sale”. Se poate susține, în acest caz, că avem de-a face cu o “adevărată unire”, rezultat al unor convertiri individuale, fiecare convertit subscriind ulterior personal, sau prin delegați aleși, actul de unire.

Complexitatea problemei evidențiază, așadar, imposibilitatea unei explicații univoce. Unirea comunitară a românilor nu putea determina apariția unei noi națiuni privilegiate sau religii recepte, în condițiile sistemului constituțional al Principatului, nici măcar în viziunea marilor sprijinitori ai cauzei catolicismului, contele Ștefan Apor și Ladislau Baranyi; aceștia se refereau, în scrisorile adresate la 28 și 31 mai 1699 cardinalului Kollonich și împăratului Leopold, doar la întoarcerea “națiunii valahilor, grecilor și rutenilor” la unirea cu “Sfânta Biserică

signa magna verae Unionis edat et nulla signa fictionis ostendisse sciatur.” Nilles 1885, vol. I, p. 264-265.

²⁴ “Quippe nec hoc praetermittendum esse censetur, ut qui supradictis privilegiis gaudere voluerint, unionis cum Catholica Romana Ecclesia professionem coram episcopo, et theologo faciant; nec etiam satis est ad unionem, ut quis religionis alicujus in Transilvania receptae protectionem acceptare, seque pro illa declarare velit; nisi enim ea omnia credit, ac profiteatur, quae religio illa profitetur, et credit, cui se unire velle dicunt, privilegiis immunitatibus, et exemptionibus gaudere minime poterunt. Cum autem graeci ritus Valachi nec liturgiam suam, nec jejunia, nec signum s. Crucis, nec Deiparae Virginis, et sanctorum cultum, nec fidem in sanctissimam Trinitatem, deserturi sint, certum est quod nec reformatae, nec lutheranae, nec unitariae religioni unire se possunt, siquidem aliud esset se cum aliqua unire religione, et aliud religionis protectionem assumere.” *Ibidem*, p. 298-299.

²⁵ Dumitran 2001, p. 127-133.

Romano-Catolică”, prin renunțarea la “schismă”²⁶. Oricum, în aspectul ei politico-juridic, chestiunea se lega prioritar de confruntarea dintre Curtea vieneză și Stările Principatului, în care iezuiții nu mai dețineau un rol de prim-plan²⁷.

În ultimă instanță, așa cum am mai sugerat și cu alt prilej, avem de-a face cu dificilul și încă ezitantul proces de formare târzie a unei confesiuni, care tindea să se integreze într-o societate marcată încă din plin de fenomenul confesionalizării. Or, realizarea acestui proces a provocat, nu rareori, delimitări critice din partea reprezentanților confesiunilor deja formate și, mai ales, deja inserate în sistemul constituțional al Principatului. Poate că recunoașterea complexității fenomenelor religioase, idee de care vorbea istoricul Cesare Alzati²⁸, ne-ar ajuta să depășim stereotipurile prea persistente în interpretarea acestor fenomene.

DANIEL DUMITRAN

**RELIGIOUS UNION OF THE ROMANIANS FROM TRANSYLVANIA IN THE VIEW
OF TRASYLVANIAN STATES**

ABSTRACT

In continuation of a study published in the *Universitatis Apulensis, Series Historica* review (no. 11/II, 2007), which analysed the signification of concepts “union” and “schism” in the adoptions of firm position from the first half of the XVIIIth century, this contribution focuses on the points of view concerning union, expressed by the representants of the States and the Transylvanian denominations quite in the period when this was formed. The main investigated sources are the castrensial relationship introduced by Andreas Freyberger in his account about union, the imperial resolution from 14 April and the declaration of the Principality’s Diet from 23 November (for the year 1698); the instruction of the Catholic Status from 29 March for the application of the provisions of the first Leopoldinum Diploma, the letters of count István Apor and the Jesuite Ladislau Baranyi from 28 and 31 May addressed to cardinal Kollonich and emperor Leopold, the report of Transylvania’s Gubernium towards the emperor from 14 July, the instruction of the Diet for the regulation of the Romanian’s clergy status from September and a few declarations registered during the diet investigations (for the year 1699); the complaint addressed to the general in command of the imperial army from Transylvania, on 8 July, by the voices of the Reformed denomination (for the year 1700); the opinion of the Jesuite Gabriel Kapi from 14 March addressed to cardinal Kollonich, the second Leopoldinum Diploma from 19 March and the Diet’s protest against the union from the same month (for the year 1701); the letters of captain and vice-captain of Făgăraș from 10 and 31 October addressed to the Jesuit theologian Carol Neurauter (for the year 1702); the protest of the States and the Gubernium against the

²⁶ Nilles 1885, vol. I, p. 229-231. În scrisoarea adresată împăratului, ideea era formulată astfel: “[...] gens Valachorum, Graecorum ac Ruthenorum non tantum in visceribus Transilvaniae, sed etiam in partibus ei adjunctis (quae prius schismatis labe laborabat) ad unionem cum Sancta Romano-catholica Ecclesia redivit”.

²⁷ Vezi, în acest sens, Hitchins 2008, p. 13.

²⁸ Alzati 1998, p. 172-173.

introduction of the Romanian priests between States (for the year 1703). The analysis of these sources suggests that union represented at that time, in the view of the States, a political-juridical problem, and at the same time a part from a more ample litigation determined by the Catholic Restoration. From this perspective, the issue of integrating the new members within the denominations already accepted officially was far away from having a viable solution, be it only for the fact that the single way accepted, that of individual conversions was against the principle of communitary union promoted by the supporters of the Romanians' union and by the Romanians themselves. In its political-juridical aspect, the issue was mainly connected by the confrontation between the Viennese Court and the Principality's States, in which the Jesuits weren't in the forefront anymore.

Finally, the author expresses his opinion that the debate was provoked, within the period, by the difficult and hesitant late formation process of a denomination, that tended to integrate into a society still fully marked by the phenomenon of confessionalization, a process that caused, more often critical limitations from the respresentants of the denominations already formed, and especially, already included in the constitutional system of the Principality. Under these circumstances, recognizing the complexity of the religious phenomena, the idea which the historian Cesare Alzati spoke about, might help probably to pass beyond stereotypes, too persistent in the interpretation of these phenomena.

Abrevieri bibliografice

- Alzati 1998 - Cesare Alzati, "Istorie, teologie și istoriografia unirii", în vol. *În inima Europei. Studii de istorie religioasă a spațiului românesc*, Cluj-Napoca, 1998.
- Bernath 1994 - Mathias Bernath, *Habsburgii și începuturile formării națiunii române*, traducere de Marionela Wolf, Cluj-Napoca, 1994.
- Bod 2000 - Bod Péter, *Brevis Valachorum Transylvaniam incolentium historia*, în Ana Dumitran, Gúdor Botond, Nicolae Dănilă, *Relații interconfesionale româno-maghiare în Transilvania (mijlocul secolului XVI - primele decenii ale secolului XVIII)*, Alba Iulia, 2000, *Addenda*, p. 287-445.
- Câmpeanu 2006 - Remus Câmpeanu, "Unire religioasă și mental public la începuturile catolicismului românesc din Transilvania", în *Annales Universitatis Apulensis, Series Historica*, 10/II, 2006, p. 93-102.
- Dragomir 1963 - Silviu Dragomir, *Românii din Transilvania și unirea cu Biserica Romei. Documente apocrife privitoare la începuturile unirii cu catolicismul roman (1697-1701)*, București, 1963.
- Dumitran 2001 - Ana Dumitran, "Unirea cu Roma în Țara Făgărașului în lumina unor noi documente", în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Theologia Graeco-Catholica Varadiensis*, XLVI, 2001, nr. 1, p. 117-152.
- Dumitran 2007 - Daniel Dumitran, "Opinii privitoare la raporturile dintre unire și „schismă” în Transilvania, în timpul episcopului Inochentie Micu-Klein", în *Annales Universitatis Apulensis, Series Historica*, 11/II, 2007, p. 93-117.
- Freyberger 1996 - Andreas Freyberger, *Historica relatio unionis Walachicae cum Romana Ecclesia factae a. 1701 [...] / Relatare istorică despre unirea Bisericii românești cu Biserica Romei făcută în anul 1701 [...]*, versiune românească și studiu introductiv de Ioan Chindriș, Cluj-Napoca, 1996.
- Hitchins 2008 - Keith Hitchins, "Sozialpolitische Versprechungen an die Unierten und die Bedingungen für deren Gewährung", în vol. *Die Union der Rumänen Siebenbürgens mit der Kirche von Rom*, herausgegeben von Hans Marte zusammen mit Viorel Ioniță, Iacob Mârza, Laura Stanciu und Ernst Christoph Suttner (sub tipar).

- Hurmuzaki 1885 - Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. V, partea I, 1650-1699, București, 1885.
- Miron 1995-1996 - Greta Monica Miron, "Unirea religioasă și mentalul rural transilvănean", în vol. *Viață privată, mentalități colective și imaginar social în Transilvania*, coordonatori Sorin Mitu, Florin Gogâltan, Oradea-Cluj, 1995-1996, p. 164-168.
- Miron 2004 - Greta-Monica Miron, "... poruncește, scoale-te, du-te, propoveduește..." *Biserica Greco-Catolică din Transilvania. Cler și enoriași (1697-1782)*, Cluj-Napoca, 2004.
- Nilles 1885 - Nicolaus Nilles, *Symbolae ad illustrandam historiam Ecclesiae Orientalis in Terris Coronae S. Stephani*, vol. I-II, Oeniponte, 1885.
- Pâclișanu 2006 - Zenovie Pâclișanu, *Istoria Bisericii Române Unite*, ediție îngrijită de Pr. Ioan Timbuș, Târgu Lăpuș, 2006.
- Sipos 2002 - Gábor Sipos, "Consistoriul Reformat Suprem și problema unirii religioase a românilor", în *Annales Universitatis Apulensis, Series Historica*, 6/II, 2002, p. 105-110.
- Suttner 2002 - Ernst Christoph Suttner, "Die Anfänge und das Durchsetzen der Siebenbürgener Kirchenunion sowie die Widerstände gegen sie (von der Eroberung Siebenbürgens durch Österreich bis zum Jahr 1761)", în *Annales Universitatis Apulensis, Series Historica*, 6/II, 2002, p. 11-28.
- Suttner 2008 - Ernst Christoph Suttner, "Das Unionsverständnis in den Anweisungen aus Rom von 1669 und jenes bei Kardinal Kollonitz", în vol. *Die Union der Rumänen Siebenbürgens mit der Kirche von Rom*, herausgegeben von Hans Marte zusammen mit Viorel Ioniță, Iacob Mârza, Laura Stanciu und Ernst Christoph Suttner (sub tipar).
- Tóth 2001 - I. Tóth Zoltán, *Primul secol al naționalismului românesc ardelean 1697-1792*, traducere din limba maghiară de Maria Someșan, București, 2001.

Cuvinte-cheie: cler, confesiune, convertire, dări, raport gubernial, legislație, religii recepte, unire religioasă, Stări, Transilvania.

Keywords: accepted denomination, clergy, confession, conversion, legislation, gubernial report, religious union, States, taxes, Transylvania.